

Savaşın torunları: Travmatik belleğe kuşaklar ötesi bir bakış

The grandchildren of war: A transgenerational perspective on traumatic memory

Oya Topdemir Koçyiğit

Özet

Bu makale, savaş travması ile ulusötesi kimlik arasındaki ilişkiyi sorgulamaktadır. Makalede, ulusötesi kimliklere sahip torunların perspektifinden, İkinci Dünya Savaşı'nı yaşayan Alman ailelerin karşı karşıya kaldığı savaş travmasının, kuşaklar boyu eğilimlerin ve kimlik kurgularının değişiminde nasıl bir rol oynadığı gösterilecektir. Makale, annesi Almanya babası Türkiye uyruklu 45 kişi ile 2015 yılında Türkiye'de yapılan görüşmelere dayanmaktadır. Araştırma, Alman ailelerin Nazilikle ilişkili tecrübelerini içeren savaş belleğini, torunlarından saklı tutmaya çalıştığını ortaya koymaktadır. Savaş travmasıyla başa çıkma sürecinden güçlü çıkmaya çalışan ailelerin ilişki tarzı, sosyal statü ve sınıf, mülk ve miras ile aidiyet gibi anlayışlarında meydana gelen majör değişiklikler dikkat çekicidir. Savaşı doğrudan yaşayan kuşak, sonraki kuşakları yetiştirme tarzlarını bu değişikliklere göre belirlemektedir. Üçüncü kuşak, ailelerinin savaşla ilgili birikimlerini, kendi gelişimleri açısından bir tür "kazanç" olarak görmektedir. Makale, savaşın, fiilen yetmiş yıl önce sonlanmış olsa da belleklerde önemli bir yer tutarak kuşaklar boyu habitusların ve kimliklerin biçimlenmesinde önemli bir payı olduğunu iddia etmektedir.

Anahtar kelimeler İkinci Dünya Savaşı; travmatik bellek; kültürel aktarım; kuşak; kültürel kimlik.

Abstract

This paper inquires into the relationships between transnational identity and war trauma from the perspective of the grandchildren with transnational identities. I will try to search how the war trauma experienced by German families participated in WWII played a role in identity formation and drifts of tendencies of their next generations. The paper is based on interviews done in Turkey in year 2015 on 45 individuals having mothers of German and fathers of Turkish origin. Survey also shows that German families try to hide their war memories containing experiences of Nazism from their grandchildren. With an ultimate goal to come out strong form an era marked by war trauma, worth noting are the major changes inflicted by the family elders in forms of commuciations, in understandings of social status and class, possessions, inheritance and ownership patterns. The war generation which survive the war brings up the next generation according to these changes. Current generation perceives their elders' stock of experiences as a legacy to be followed for their personal maturation. This paper argues that a war that actually might have ended 70 years ago will still cover a vast space in shared memory and still has an important role in constituting identities and habituses throughout new generations.

Keywords

The Second World War; traumatized memory; cultural transmission; generation; cultural identity.

DOI

10.25364/08.2:2016.1.4

Giriş: Travmatik belleğin aktarımı ve ulusötesi kimlikler

Birinci Dünya Savaşı'ndan sarsılmış bir şekilde çıkan Almanya, Nazi Partisiyle¹ İkinci Dünya Savaşı'na ulusal kimliğini güçlendireceği iddiasıyla girmiştir. Güçlenmenin yolunu nüfusu arındırmakta ve ulusal sınırları genişletmekte arayan Naziler, ilk olarak sınırlarını, Yahudilerden arındırmaya² ikinci olarak da dışarıya doğru genişletmeye girişmiştir. Fakat Almanya, girdiği bu savaşı da kaybetmiştir. Savaş, yetmiş yıl önce fiilen sona ermiş olsa da aile üyelerinin edindiği tecrübeler, kuşaklar arası aktarım yoluyla bir tür aile belleği oluşturmuştur.

Geçmişini inceleyen kimi araştırmalarda, aile veya topluluklarda yıllar boyu yaşananları ortaya çıkarmanın, kişilerin kendi güncel şartlarının nedenlerini gösterdiği vurgulanır (Kyvıg ve Marty, 2011, 7). Alman ailelerin savaşla olan ilişkisini göstermeye çalıştığım bu makalede, İkinci Dünya Savaşı'nın üç kuşağın yaşamında yarattığı değişimleri tartışacağım. Makalenin amacı, ulusötesi kimliklere sahip torunların, Alman ailelerinin savaş belleğini nasıl yorumladığını göstererek savaş travmasının, kuşaklar boyu eğilimlerin ve kimlik kurgularının değişimindeki rolünü ortaya koymaktır. Makalede yararlandığım veriler, annesi Almanya, babası ise Türkiye uyruklu 45 kişi ile 2015 yılında yaptığım görüşmelere³ dayanmaktadır. Görüşmeler, savaşı yaşayan Alman aile üyelerinin savaşla ilgili tecrübe ve düşüncelerini torunlarına aktardıklarından oluşmaktadır.

Makale boyunca bahsedeceğim kuşaklar, konuyu daha anlaşılabilir kılması açısından üç ayrı kuşak olarak sınıflandırılabilir. Buna göre birinci kuşak, görüşme yaptığım kişilerin savaşı doğrudan yaşayan Alman büyük ebeveynleridir (anneanne ve dede). İkinci kuşak, görüştüğüm kişilerin Türkiye uyruklu erkeklerle evlenen anneleridir. Bu kuşak, savaş sırasında genellikle küçük yaşlarda olmaları nedeniyle savaşı veya savaş sonrasını yaşamıştır. Üçüncü kuşak ise aile içinde savaşla ilgili kendilerine anlatılanların aktarıcıları olarak görüşme yaptığım kişilerdir. Bu makalede, üçüncü kuşak veya torunlar olarak tanımladığım görüşmecilerimi metnin akışına göre "*Türk-Alman*" kuşak olarak da tanımlayacağım. Benim bu makale boyunca kullandığım

1 Naziler, savaştan önce Almanya'nın köşeye sıkıştırıldığı ve arkadan hançerlendiği temasını işledi. Bu temaya göre Goebbels'in Propaganda Bakanlığı döneminde Yahudiler, "*kirli bir ırk*" olarak görülerek "*fare*", "*kemirgen*", "*sürünge*" veya "*böcek*" olarak lanse edildi. Naziler, Yahudilerin her şeye muktedir, tehlikeli ve durdurulması gereken bir güç olduklarını iddia etti. Nazilerin *lebensraum* (yaşama alanı) kavramı, Almanya'nın hayatta kalabilmesi için büyümesi, açılması ve geniş coğrafyalara hükmetmesi gerektiği fikrine dayanıyordu (Karaosmanoğlu, 2008: 152-153).

2 1949'da Nürnberg davasında ortaya atılan ve hukuki bir kavram olan soykırım, Nazilerin Yahudileri sistematik bir biçimde yok etmesine karşılık geliyordu. Nazilerin Yahudilere karşı yaptıkları, kanunlarla yargılanan ilk soykırımdır. Ancak dünya tarihine bakıldığında, on dokuzuncu yüzyıldaki batı yayılmacılığı, büyük Avrupalı güçler tarafından oluşturulan sömürge imparatorlukları ve Amerikan'ın keşfiyle birlikte Amerikan yerlilerine yönelik yapılan soykırımlar görülür (Clastres, 1992, 50).

3 Bu görüşmeler, İstanbul Üniversitesi Antropoloji Bölümü Sosyal Antropoloji alanında hazırlamakta olduğum doktora tezimin saha verilerinin bir kısmını içermektedir (Tezin saha araştırması kapsamında görüştüğüm kişiler, annesi Almanya babası Türkiye ve babası Almanya annesi Türkiye uyruklu 17 yaş ve üzeri toplam 52 kişiden oluşmaktadır. Araştırmanın saha kısmını bir yıllık bir süre içerisinde tamamladım. Araştırmada, katılarak gözlem ve mülakat tekniğinden yararlandım. Görüşmeleri, birçok kez ev, işyeri, cafe ve açık alanlarda gerçekleştirdim). Araştırma kapsamında, Türkiye'de ikamet ettikleri yerlere göre İstanbul'dan 39, İzmir'den 2, Sakarya'dan 1 ve Almanya'dan 3 kişiyle görüşmeler yaptım. İstanbul ve Sakarya'da yaşayan kişilerle İstanbul'da, İzmir'de yaşayan kişilerle İzmir'de, Almanya'da ikamet eden kişiyle ise Muğla'da görüştim. Görüştüğüm kişilerin 14'ü erkek, 31'i ise kadındır. Bu kişilerin, yaşları 17-75 arasında değişmektedir. Görüştüğüm kişilerin yarısından fazlası Türkiye'de doğmuş, tamamına yakını (yaklaşık %90) yüksek eğitimden geçmiş, yaklaşık yarısı ise (%40) hiç evlenmemiştir. Önemli bir kısmı iş hayatında olan bu kişilerin çoğu (%60,6), yönetici pozisyonunda çalışmaktadır.

“*Türk*”, “*Alman*” veya “*Türk-Alman*” kavramları, görüşmecilerimin ifade ettiği şekliyle olup herhangi bir etnik bir vurgu içermemektedir.

Görüşmecilerin önceki kuşak Alman ailelerinin eğitim profiline göre aldıkları eğitimler eşlerinden daha yüksek seviyede olan Alman dedeler, savaştan önce doktorluk, eczacılık ve mühendislik gibi alanlarda eğitim görmüştür. Anneannelerin çoğu ise yüksekokul ve üstü eğitim almıştır. Gördükleri eğitim alanları arasında başta öğretmenlik olmak üzere terzilik, ev ekonomisi idaresi, çocuk bakımı önemli bir yer tutmaktadır. Savaş bittikten sonra erkekler, savaştan önce yaptıkları işlere benzer işler yapmaya veya yeniden iş kurmaya çabalarken kadınlar çocuk bakımı/egitimi ve terzilik gibi işlerle uğraşarak hane bütçelerine katkı sağlamıştır. Savaş sonrası Almanya’ında özellikle kadın ikinci kuşağın gördüğü eğitimler, birinci kuşağinkine benzemektedir. Görüştüğüm kişilerin çoğunun annesi (12 kişi hariç), anneleri gibi yüksekokul ve üstü eğitim alarak Almanca, İngilizce ve anaokulu öğretmenliği/yöneticiliği gibi bölümlerden mezun olmuştur. Görüşmecilerin anneleri, Türkiye’deki yaşantılarında iş yaşamlarını, bu eğitimleri çerçevesinde kurmuştur.

Literatürde, travmatik belleğin doğrudan aktarımı ve kimlik ile ilgili çalışmalar, önemli bir yer tutmasına karşılık bu belleğin birkaç kuşağı içeren dolaylı aktarımıyla ilgili çalışmalar sınırlıdır. Bu makale ile literatüre yapacağım ilk katkı, travmatik belleği, üç kuşak öteden bakarak sorunsallaştırmaktır. Burada bahsettiğim travmatik bellek, hatırlanmak istenmemesinden ötürü eril tarihten çok dişil tarihi içererek kadın failliğini ortaya koymaktadır. İkinci katkı ise travmatik miras ile kültürel kimlik ilişkisini kuşaklararası (ailesel aktarım) bir çerçevede sunmasıdır. Burada, travmatik mirasın içeriğinin, hatırlananlar kadar hatırlananların nasıl aktarıldığıyla ilişkili olduğunu belirtmem gerekir. Üçüncü katkı ise savaşla birlikte geliştirilen eğilimlerin, ulusötesi kimlikler içinden nasıl yeniden üretildiğini göstermektir.

Makalede bellek konusunu ele alırken Pierre Bourdieu’nun geliştirdiği habitus, kültürel sermaye, kültürel aktarım ve kimlik kavramlarından yararlanacağım. Bu kavramlar, farklı vatan- daşlık birikimleri olan ebeveynlerin, birlikte kurdukları yaşamlarında birbirleriyle ve çocuklarıyla geliştirdikleri ilişkilerin seyrini daha iyi açıklayabilmeme yardımcı olmaktadır.

İlk olarak psikologlar tarafından gerçekleştirilen bellek çalışmaları, daha sonra felsefe, tıp, ilahiyat, fizik gibi farklı disiplinlerin de ilgi alanına girmiştir. Antropoloji ve sosyoloji ise nispeten son yıllarda travma ve bellekle ilgili çalışmalara yönelmiştir. Freud’un bellekle ilgili yazboz tahtası metaforuna göre yüzeyde hatıra izi olmasa da bu yüzeyin altında silinmeyecek şekilde depolanmış derin hatıra katmanları vardır. Bu katmanda bulunan erişilmesi güç izler, aynı zamanda bir unutulmuş biçimdir (Freud 1925, aktaran Draaisma, 2014, 20, 22, 26, 300-301). Travmanın bir hastalık veya bir patolojiye indirgenmemesi gerektiğini öngören Freud’a göre travma, zihinde bir yaralanmaya karşılık gelir (Caruth, 1996, 3-4). Dahası, travmanın etkisi belleğe kaydedilenlerin nasıl anlatıldığından anlaşılır. Antropolojik perspektif, belleğin nasıl kaydedildiği kadar kaydedilenlerin nasıl aktarıldığıyla da ilgilenir.

Kimlik, unutmak ve hatırdaki tutmak arasında bir yönetmeyi gerektirir. Pierre Nora ve Richard Terdiman, tarihe mal etmek konusunda haklı olsalar da belleği, Avrupa merkezci yaklaşımla kavramsallaştırmışlardır. Oysa geçmişini unutabilmek ve onun yükünden sıyrılabilme üzere göç eden kolonyal özneler, geçmişi farklı ve çeşitli açılardan görerek dönüştürmüşlerdir (Nora, 1989; Terdiman 1993, aktaran Antze and Lambek, 1996, xxix, xiv). Habitus ise çok çeşitli durumlarla başa çıkmayı sağlayan bir strateji üretme ilkesidir (Bourdieu ve Wacquant, 2003,

27). Sermayenin, alışkanlıklar veya davranış yatkınlıkları olan habituslardan oluştuğunu ileri süren Bourdieu, aileyi, farklı sermaye birikimlerinin aktarımını sağlayan toplumsal yeniden üretim mekanizmalarını işleten yer olarak görür. Buna göre aile, “kolektif özne” biçiminde davranır ve bütünlüğünü, bu birikimlerini sonraki kuşaklara aktararak sağlar (Bourdieu, 2015, 135-137).

Bourdieu'ya göre habituslar, gündelik yaşam deneyimlerine dayanarak oluşur. Bu deneyimler, bireyin belleğindeki temsillerden bir evren yaratır. Bireyler, içiçe olduğu ortamlardan gelen habitusları benimser ve yeniden üretir. Mirası alan aktör, miras aldığını dönüştüren bir eyleyendir. Bir sosyal alanın sınırlarını belirleyen habitusa göre birbirlerinden farklı kimliklere bürünür (Lahaye vd., 2011, 37, 88, 104). Maurice Halbwachs, kişisel ve toplumsal belleğin diyalektik ilişkisine dikkat çekmiştir (Nora, 1989, 9). Buna göre kişi kendini, aidiyetini belirlemeye olanak veren bir kolektif kimlikle tanımlar (Lahaye vd., 2011, 288). Türk erkeklerle evlenerek Türkiye'ye yolu düşen ikinci kuşak Alman kadınlar, savaş belleğini geride bırakmaya çabalamış olsa da hem kendileri hem de çocukları bu belleğin tekrar tekrar üretiminde rol alarak habituslarını ve kimliklerini biçimlendirmişlerdir.

Almanya, Türk erkekler için özellikle mühendislik, tıp gibi eğitim alanları açısından önemli bir göç destinasyonu⁴ olmuştur. Almanya'nın bu konumu, Türk erkekler açısından aynı zamanda Alman kadınlarla yakın sosyal ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu yönüyle Almanya, Türk erkekler ile Alman kadınları buluşturan özel bir mekâna dönüşmüştür. Aynı dönemde Türkiye ise Ortadoğu coğrafyasında bulunması nedeniyle her ne kadar Almanya'da olumsuz bir imge olsa da Alman kadınlar açısından egzotik bir yer, güzel bir coğrafya ve rahat bir gündelik yaşam alanı gibi cezbeden özelliklere sahiptir. Türkiye, bu kadınların, yeni bir dil, inanç, alışkanlıklar, yaşamlarını yeniden kurdukları ve hayata tutundukları alan olmuştur. Türk-Alman kuşağın aktardığına göre ikinci kuşak Alman kadınlar (görüşmecilerin anneleri), Türk eşlerini, savaştan güçlü bir şekilde çıkan kendi ailelerine benzetmektedir. Buna göre Türk eşlerin ve ilk kuşak Alman ailelerin güçlü tarafları, yürüttükleri yaşam mücadelesinden kaynaklanmaktadır.

Türk-Alman kuşak, annelerinin Almanya, babalarının da Türkiye uyruklu olmasından dolayı yaşamlarının belirli bölümlerini, hem Almanya hem de Türkiye'de geçirebilmektedir. Bu kuşağın Türkiye'de aile ve sosyal çevrelerde yaşadıkları kimi tecrübeler, aile tarihine ilgi duymalarına yol açmıştır. Birçoğunun Alman annelerinin Türkiye'deki uyum süreci' sancılı olmuştur. Annelerin konuşmak istemedikleri travmaların yıllar sonra yeniden ortaya çıkmasında, farklı bir coğrafyada yaşadıkları kültürel sorunların önemli bir payı bulunmaktadır. Görüştüğüm kişiler arasında, annelerinin çocukluk çağlarında savaşa tanık olmalarının, travmalarını derinleştirdiğini düşünenler çoğunluktadır. Yeni travmalar, eski travmaları canlan-

4 İlgili literatür, daha çok misafir işçi göçüne odaklanmıştır. Bu araştırma, misafir işçi olmayan orta ve üst orta sınıf Türk erkekleri kapsamaktadır.

5 Görüşmecilerin değerlendirmelerine göre, Alman kadınların bir başka ülkede yaşam kurması, güçlü kalmanın ya da bu travmatik mirastan uzak kalmanın bir yolu gibi görünse de başka bir ülke, aileden uzak kalmak ve başka bir kültürel ortama uyum gibi baş etmesi kolay olmayan zorluklar içermektedir. Bu kadınlar, kendilerini Türkiye'de başka türlü bir savaşın içinde bulmuştur. Kimi Alman kadınlar, yaşadıkları sorunlarla baş etme süreçlerinde güçlü durmaya çalışırken sağlıklarından olmuştur. Mücadele süresince yalnız kalmaları, savaş süresince yaşadıkları yalnız kalma korkusunu hatırlatmış ve eski travma yeniden canlanmıştır. İkinci kuşak, kronik depresyon ve şizofreni gibi psikolojik sağlığı sekteye uğratan hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır. Travmayla baş etmek üzere alınan psikolojik terapiler, bu kadınların savaş sırasında yaşadıklarını unutturmaya yetersiz kalmaktadır.

dırmıştır. Bununla birlikte Türk-Alman kuşak, savaşı doğrudan yaşamamış olsa da toplumsal alanda birçok kez İkinci Dünya Savaşı ile karşı karşıya gelmişlerdir. Özellikle çocukluk yıllarında evde baba tarafından yakın aile üyelerinin, sokakta oyun oynarken arkadaşlarının veya okulda bazı öğretmenlerinin ve arkadaşlarının “*gavur*”, “*Alman dölü*” ve “*Nazi*” gibi ayrıştırıcı nitelendirmelerine maruz kalabilmişlerdir. Annelerinin uyum denemeleri ve/veya sosyal çevrelerde karşı karşıya kaldıkları ayrıştırıcı söylemler, kendi Alman ailelerinin savaşla ilgili aile tarihine olan ilgilerini arttırarak belirli sorular sormaya başlamalarına neden olmuştur: “Savaş sırasında Alman ailem ne yaşadı?”, “Yaşadıklarıyla ilgili ne düşünüyor?”, “Savaşı nasıl anlamlandırıyor?”.

David.E. Kyvig ve Myron Marty (2011, 9), kişinin kendi hayatını etkileyen bir geçmiş hakkında bilgi edinerek kuşaklar arası davranış biçimlerini ve belirli geleneklerin neden değiştiğini anlamaya girişmesini heyecan verici olarak yorumlar. Ulusötesi kimlik tecrübeleri, torunların, aile tarihine yönelik meraklarını pekiştirmiştir. Torunların, geçmişi kurcalamaya yönelik girişimleri, savaş belleğinin belirli bir bölümünün ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Torunlar, Alman aile üyelerinin savaş belleğine ilk erişmeye çalıştıklarında çoğunlukla sessizlikle karşılaşmışlardır. Michel De Certeau’ya (2009, 22-23) göre, zayıf ve güçsüz klanlar, durumu kendi lehine döndürmek için sessiz ve incelikli taktikler geliştirerek yaratıcılıklarını ortaya koyar. Belleğin travmatik içeriği, savaştan sağ çıkan aile üyelerinin, yıllar içinde bu travmadan uzaklaşmaya çalıştıklarını göstermektedir. Sessiz kalarak aile tarihlerine “yabancılaşma” stratejisi, savaşı yaşayan kuşaklar açısından travmadan kaçınarak güçlü kalabilmenin bir yolu olarak görülmüştür.

Burada, bu makalenin, ne savaş belleğinin tümünü kapsama ne de üçüncü kuşağı genelleme iddiasının olmadığını belirtmek gerekir. Nora, belleğin sansüre açık olduğunu ve kendine uygun gerçekleri içerdiğini vurgulamakla birlikte stratejiler bütünü olan belleğin, kullanılma biçimiyle değer taşıdığını savunur (1989, 8; 2006, 10). Savaş belleğinin aktarılmayan kısmının bilinmezliği ve muğlâklığı, elbette ki bambaşka tartışmalar ortaya koyabilir. Fakat burada önemli olan şey, önceki kuşaklar tarafından savaş belleğinin kapalı tutulma çabalarına karşılık aktarılabilen küçük bir kısmının dahi çok şey söylüyor olmasıdır.

Bourdieu (2003), aileyi, toplumsal yeniden üretim mekanizmalarının işlediği öncelikli yer olarak görür ve ailenin, sonraki kuşaklara bir habituslar bütünü aktardığını savunur. Araştırma, Alman ailelerin habituslarının savaşla önemli bir bağlantısının olduğuna dikkat çekmektedir. Travmatik bir mirasın kalmasına neden olan savaş tecrübeleri, Alman ailelerin habitusunu da biçimlendirmiştir. Bu noktada, aile üyelerinin belleklerinden süzülen detayların içeriği ve bu detayları sonraki kuşaklara aktarma biçimleri kritik önem taşımaktadır.

Belleğin aktarılan kısmının içeriğine bakıldığında, Alman ailelerin büyük bir kısmının, savaş sırasında ve savaşı izleyen yıllarda acı ve yokluk içeren tecrübeler edindiği görülmektedir. Erkekler Naziliği, kadınlar ise Nazi hegemonyası altında yokluğu tecrübe etmek durumunda kalmıştır. Aileler, savaş sırasında ölüm, kayıp, yaralanma ve sakatlanma gibi birtakım travmatik olaylar yaşamıştır. Savaşta yaşananlar, beden ve/veya akıl sağlığının bozulmasına yol açarak Alman ailelerin belleklerinde travmatik bir mirasın yer tutmasına neden olmuştur.

Belleğin nasıl aktarıldığına bakıldığında ise torunların, savaşla ilgili aile tarihi içinde erkeklerden çok kadınlarla karşılaştığı görülmektedir. Aile içinde savaş konusu gündeme geldiğinde savaştan, erkeklerden çok kadınların bahsetmesi dikkat çekicidir. Savaş belleğinde yer alan

eril tarih, Nazilik tecrübeleri içeren ve hatırlanmak istenmeyen bir tarihtir. Aile tarihini yeniden yazan ve üreterek bugüne taşıyanlar kadınlardır. Alman kadınlar, tarihi tarih haline getiren öznelere. Aktarılanların içeriği, daha çok mağduriyet temalı olup mücadele çerçevesindedir. Savaşla, getirdiği mağduriyetlerle mücadele edilerek baş edilmiştir.

Araştırmada, savaş travmasıyla başa çıkma sürecinden güçlü çıkmaya çalışan ailelerin, aile ve sosyal ilişki tarzı, sosyal statü ve sınıf, mülk ve miras ile aidiyet gibi gündelik yaşama dair birtakım alışkanlıklarında, ilişkilerinde ve anlayışlarında majör değişiklikler olduğu ortaya çıkmıştır. Bir başka ifadeyle savaş mağduriyeti, dünya görüşü, ahlaki yargı ve tutumları yeniden düzenleyici bir faktör olmuştur. Savaş belleği, sonraki kuşakların yaşamı güçlü sürdürmek üzere referansı olmuştur.

Eşleri askere alınan ilk kuşak Alman kadınların, savaş sırasında hayatta kalabilmek üzere gündelik yaşamlarında karşılaştıkları zor koşullarla baş etmede geliştirdikleri stratejiler, mağduriyetten güç üretebilmelerini sağlamıştır. İlk kuşak Alman kadınların güç odaklı habitusları, Türk erkeklerle evlenen kızlarının Türkiye’de tutunma süreçlerinde ve torunlarının kimlik tecrübelerinde de güç kaynakları olmuştur.

Savaş belleği, savaşı doğrudan tecrübe etmese de üçüncü kuşağın kültürel sermayesinin gelişimi açısından oldukça önemlidir. Torunlar, ailelerinin savaş geçmişini anlamaya çabalarırken aynı zamanda Alman olmanın anlamını da kavramaya çalışmıştır. Bu süreçte bir yandan Alman ebeveynlerinin diğer yandan da kendilerinin sosyal ilişkilerini, değerlerini ve davranışlarını yeniden değerlendirme süreci içine girmişlerdir. Torunlar, ailelerinin savaşla ilgili birikimleriyle temas ettikçe bu birikimlerden belirli stratejiler geliştirebilecekleri çıkarımlarda bulunmuştur. Savaş belleğinden elde ettikleri çıkarımlar, ailelerinin savaşla ilgili birikimlerini acı içerse de bir tür “kazanç” olarak görmelerine yol açmıştır. Willy Lahaye ve arkadaşları, zaman içinde kendi olma bilincine varılmasının, bireye kendisi ile ilgili bilgiler edinme ve planlarını ilgileri doğrultusunda geliştirme olanağı sunduğunu ileri sürer (2011, 10). Savaş belleği, Türk-Alman kuşağın, kendi habituslarını yeniden dizayn edebilecekleri bir rehber sermaye olmuştur.

Stuart Hall, kimliğin yeniden keşfedilemeyeceğini buna karşılık sürekli yeniden üretileceğini savunur (1990, 224). Ailelerinin savaş belleğiyle yüzleşerek Alman kimliklerini keşfetmeye girişen Türk-Alman kuşak, sonuçta her iki uyuşturucu kaynaktan kaynaklanan kimliklerini bu belleğe göre yeniden üretmektedirler. Bu araştırma, farklı kimlik vurgularının, kişileri, kendi aile tarihlerine yakınlaştırmakla birlikte bu kimlikleri yeniden üretmeye yönlendirdiğini ortaya koymaktadır.

Ulusötesi bir kuşağın perspektifinden travmatik mirasın nasıl yorumlandığını göstermeye çalıştığım bu makalenin çerçevesini belirleyen sorular şöyledir: Savaş, önceki iki kuşağı nasıl etkiledi?, Torunlar, önceki kuşakların savaş belleğini nasıl yorumluyor?. Buna göre makalede, bir yandan savaşı yaşayan kuşakların, karşı karşıya kaldığı savaş travmasının, kendi kültürel perspektiflerini nasıl biçimlendirdiğine, diğer yandan da üçüncü kuşağın bakış açısında savaş belleğinin nasıl bir rolü olduğuna yanıt arayacağım. Makalenin ilk bölümünde, savaşı doğrudan yaşayan ilk kuşağın ve ikinci kuşağın belleklerinde yer alan savaş tecrübelerine (eril ve dişil tarih) yer vereceğim. Bu içerik, Alman dedelerin, SS subayına dönüştürülmelerine karşı yürüttükleri mücadele ve anneanneler ile annelerin evden yürüttükleri mücadeleyle ilgilidir. İkinci bölümünde, Alman ailelerin, savaş belleğine bağlı olarak birtakım anlayışlarında meydana gelen değişikliklere yer vereceğim. Son bölümünde ise üçüncü kuşağın, önceki kuşakların değişen habituslarına göre kendi kimliklerini nasıl vurguladığını ortaya koymaya çalışacağım.

I

Türk Alman kuşağın savaş belleğine ilgisi ve belleğin içeriği: Savaşı yaşayanların “savaşı”

İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın kentsel ve kırsal alanlarından on sekiz milyon erkek, orduda görev yapmak üzere ailelerinden ayrılıyor. Erkekler askere çağrılırken kadınlar çocuklarıyla birlikte hayatta kalmaya çalışıyor (Vaizey, 2011, 364-373). Görüşmecilerin Alman aileleri, savaşla birlikte erkeklerin zorla askere alınarak SS subayı yapılması, evlerin bombalanması, ailelerin kaybedilmesi veya parçalanması, ölüm, yaralanma, kaçma, esir düşme ve göç etme gibi dram içeren birçok olayla karşı karşıya kalıyor. Savaştan geri dönebilen erkekler arasında, duyu ve uzuv kaybı gibi sakatlanmalar ve kalp hastalıkları gibi kritik hastalıklar yaşayanlar bulunuyor. Başka bir ifadeyle savaş, birçok yaşamı yok ederken geride kalanların sağ kalan bedenlerine ve yaşamlarına kalıcı izler bırakıyor. İlk izler, aile içinde travmatik savaş belleğinin zeminini oluşturuyor.

Yaşanan zorlukların yarattığı sarsıntı, yalnız kalma korkusu gibi çeşitli korkular halinde sürüyor. Savaşın getirdiği korkular, sağlıklı düşünememe ve birtakım fizyolojik ve psikolojik sorunlar olarak bugünün zorluklarına dönüşmüştür. Savaşta yaşanan kayıplar ve zorluklar, kimi görüşmecilerin “Nazisizm travması” olarak tanımladığı kuşaklar boyu süren psikolojik, toplumsal ve kültürel sorunlara neden oluyor. Claudine Vegh, ebeveynleri Nazi döneminde öldürülen Fransız Yahudilerle yaptığı görüşmelerde benzer sonuçlar elde etmiştir. Korkular, kâbuslar, sinirlilikler, öfkeler ve şoklar, bu kişilerin yaşamının büyük bölümünü kaplıyor (Vegh 1984, aktaran Thompson, 1999, 139, 140). Görüştüğüm kişilerin dedelerinde savaşa katılmanın neden olduğu ızdırap, kadınlarda ise çekilen zorlukların neden olduğu hatıralar bugünün travma yüklü miraslarıdır.

Torunlar görüşmelerde, ailelerinin savaş belleklerine sessiz kalışlarına vurgu yapmıştır. Torunlar savaşla ilgili bir şeyler öğrenmek istediklerinde Alman büyük ebeveynler ve annelerinin benzer davranışıyla karşılaşılıyor: Sessizlik. Ailenin savaş geçmişinin kapalı tutulması, Alman ailelerde sıkça görülen bir davranış örüntüsüdür Savaşın aile içinde sık gündeme gelmemesi, ilk etapta sonraki kuşakların savaş belleğine ilgi duymasını erteleyebiliyor. Fakat yaş ilerledikçe ilgi duyulmaya başlanıyor. Görüştüğüm kişilerin yaşları⁶ 40'ın üstünde olanlar arasında, anneanneleri ve dedeleri Birinci Dünya Savaşı'nı görenler de bulunuyor. Savaşı yaşayan kuşakların savaşla ilgili konuları açmamayı tercih etmesi, savaş belleğine ilgi duyulmasını bir süre ertelese de Türk-Alman kuşağın Türkiye'deki tecrübeleri nedeniyle bu belleğe ilgisiz kalma şansları bulunmuyor. Annelerini ve diğer Alman aile üyelerini yeniden tanımak üzere savaş belleğini sorgulamaya başlıyorlar. Sorularına aile içinde yeterli cevaplar alamayan görüşmeciler⁷, psikoterapilere katıldıklarını ve bu terapilerde aile geçmişlerine yolculuk yapmaları gerektiğini anladıklarını belirtmiştir.

Vegh araştırmasında, Nazi toplama kamplarından sağ çıkmayı başaran iki yüz İtalyan'ın

6 Yaş ortalaması 41'dir.

7 Görüşmecilerimin çoğu, gerçekleştirdiğimiz mülakatları bir tür terapi olarak değerlendirmiştir. Sorduğum birçok soruyu daha önce kendilerine sormadıklarını fark ederek cevaplarını, Alman ailelerinden öğrenmeye çalışacaklarını belirtmişlerdir. Bir tür etnografik terapi olarak tanımlayabileceğim mülakatların, görüşmecilerimin, hem sessizliğe karşı aradıkları sese hem de Alman aileleriyle aralarındaki ilişkilerine katkı sağladığını umuyorum.

birçoğunun, başlarından geçenleri kelimelerle ifade edilemeyecek kadar dehşet ve acı verici olması nedeniyle kendilerine sakladığını görüyor. Kimsesiz kalanların büyük bir kısmı, geçmişleri hakkında konuşmayı tabu kabul ediyor. Konuşmak istememekten ziyade konuşmıyorlar. Bu, hayat boyu peşlerini bırakmayan sessiz bir ıstıraba dönüşüyor (Vegh 1984, aktaran Thompson, 1999, 139).

Aile içinde savaş döneminden bahsedilmemesinde, dedelerin Nazilik tecrübeleri belirleyici oluyor. Genç bir erkek görüşmecimin, çok sonra öğrendiği, dedesinin SS subayı olmakla ilgili tecrübelerini “*kara bir geçmiş*” olarak yorumlaması dikkat çekicidir. Hiç tanınmayan bu karanlık geçmişin sahiplenilerek onunla yüzleşme girişimleri, savaş belleğinin, tozlu raflarından çıkarılmasına fırsat sunuyor:

“Benim dedem SS generaliydi. Hatta bir buçuk sene hapiste yatmış savaş suçlarından dolayı. Almanlar Nazilik konusunda çok sessiz kalırlar, fazla konuşmazlar. Ben çok geç öğrendim Holokost olayını. Hatta çizgili pijamalı çocuk filmi izleyince o anda öğrendim. On on bir sene önceydi bu. Gaz odasına falan sokuyorlar... Anneme gerçek mi falan dedim. Ben tabi böyle bir şoka uğradım, biz ne yapmışız ya?. Kötü oldum tabii ister istemez. Hiç konuşulmuyordu bizde ve genellikle Alman ailelerinde öyledir. Bir kara geçmiş olduğu için pek bahsedilmez. Şimdi ben soruyorum dedem anlatıyor. Biraz fotoğraf gösteriyor. Hatta dedemin babasının wikipedia sayfası da var. Oradan da biraz öğrendim”. (K.A., erkek, 20, annesi Baden-Württemberg eyaletinden)

Görüşülenlerin önemli bir kısmı, aile üyeleri arasında savaşla ilgili kabuslar görenlerin, savaşa katılmaya bağlı olarak ıstırap çekenlerin ve kendini sorgulayanların olduğundan bahsetmiştir. Rüyalar, SS subaylarına dönüştürülen Alman erkeklerin yaşadıklarını birkaç karede özetliyor:

“Şu geçen yıllarda hep kabus görmüş. Yani savaştan çok etkilenmiş, yani negatif bir şekilde. Çok terledi, uyurken uyandı. Panik halinde uyandı, geceleri soruyordu, yok beni almayın gibi...” (L.M.O., kadın, 25, annesi Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinden)

Savaş süresince gelişen korkuların yol açtığı travma, Alman ailelerin dramlar yaşamasına neden olarak etkilerini sürdürmektedir. Küçük yaşlarda maruz kalınan savaştan net hatırlanan kareler, bugüne gök gürültüsünden bile ürkün korku dolu mirasları taşımaktadır. Savaşla türeyen korkular, yeni korkular üretilmesini kolaylaştırıyor. Gök gürültüsünü, evlerin bombalanmasıyla benzeştiriliyor. Savaş belleği, saklı tutularak unutulmak istense de metaforik çağrışımlar yoluyla da yeniden üretiliyor.

Torunlar, eril tarihi öğrenmeye çalışsa da daha çok dişil tarihle karşılaşıyorlar. Sınırlı da olsa aile geçmişlerini öğrendiklerinde yaşanılanları dönemin koşullarında anlamayı deniyorlar ve kendilerini sorumlu hissettikleri bu tarihe karşı borçlarını ödemenin yollarını arıyorlar. Savaşla ilgili anlatıların içeriği cinsiyetlere göre farklılaşıyor. Ailelerin savaşla ilişkili aile tarihi, torunların ısrarıyla açıldığında, erkekler daha çok savaşa katılma mecburiyetini, kadınlar ise savaş sürecinde yaşanan zorluklar ve mücadele biçimlerini anlatıyor.

Erkeklerin savaş tecrübeleri: SS Subayı ol(ma)ma savaşı

Görüşmecilerimin birçoğunun dedesi, savaş sırasında Nazi partisine üye olup olmamakla ilgili bir seçim yapmak durumunda kalıyor. Nazi Partisi'ne katılıp katılmama kararında, geride kalan aile üyelerinin geçimini sağlamak ve onları bir arada tutma fikri önemli bir rol oynuyor. Nazi Partisi'ne katılan erkekler işini kaybetmiyor. Ekonomik sebepler, isteseler de istemeseler de erkeklerin ölmek veya öldürmekten birini seçmek durumunda kalmalarına neden oluyor. SS Subayı olarak savaşa katılan dedesinin durumunu, bir görüşmecim şöyle aktarıyor:

“Nazi olmayıp da ne olacaktın dedi dedem. Ya öldürecekler ya askere gideceksin ve orada sen öldüreceksin. Hiç bir şansın yok. İkinci Dünya Savaşı'nda Yahudi soykırımını için ben birçok Alman'ın istemeye istemeye Nazi tarafı gibi görünmek zorunda olduğunu bilirim”. (M.Ö., kadın, 50, annesi Hamburg eyaletinden)

İstanbul'da doğup büyüyen Frieda Leitner, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve İstanbul'un işgali sonucunda burada yaşayan diğer Alman ve Avusturyalılar gibi memleketine gönderiyor. 1918 yılında 20 yaşında olan Frieda, hiç görmediği “vatanı” olan Almanya'da yapayalnız tutunmaya çalışıyor. Frieda, iç savaşın sürdüğü Almanya'da tarafsız kalmanın mümkün olmadığını görüyor. Herkes ekmeğini kim veriyorsa onu koruyarak yaşamaya çalışıyor (Neyzi, 2011, 15). Benzer şekilde birçok görüşmecim de dedelerinin savaş koşullarında askere gitmeyi kabul etmesini, çok daha rasyonel bir seçenek olarak görüyor. Bu görüş, bugünkü kuşağın, Alman dedelerinin SS subayı oluşunu mecburiyetle ilişkilendirmesinden ileri geliyor. Buna göre Nazi partisine üye olmak, bir tür hayatta kalma stratejisi olarak değerlendirilebilir. Bir başka ifadeyle, Alman dedeler, hayatta kalmalarını neyin sağlayacağını düşünüyorsa onu yapıyor.

Savaşa SS subayı olarak katılan kimi dedeler arasında Nazi ideolojisine inancı tam olanlar da bulunuyor. Savaşta uzun süre cephede kalan ve esir düşen dedesinin Naziliğini, emir-komuta zinciri çerçevesinde değerlendiren bir görüşmecim, dedesinin inkârcılığı ve habersizliği arasında gidip geliyor:

“Dedem zaten Alman ordusunda subaydı ama yüzbaşıydı. O yüzden savaşın her ne kadar kötü şeyini görmüş olsa da hala da dedem kötü olarak anlatmazdı olan biteni. Yani onun bakış açısıyla Almanlar aslında doğru olanı yapıyorlardı. Amerikalılar devreye girene kadar aslında her şey toz pembeydi. Hiçbir zaman da bu esir kamplarında, şudur budur onların hiçbirine inanmadı dedem. İnkâr ediyordu. Hayır, öyle bir şey yok, o uydurma, biz Almanlar öyle bir şey yapmadık, yapmıyoruz şeklinde. Cepheden cepheye sürülen bir yüzbaşının ne olup ne bittiğinden çok haberi olmadığını tahmin ediyorum. Ama bir anlamda da enteresan bir şey. Dedem ailesinden kopuk bir insandı. Çünkü o, gençliğinin çoğunu zaten harpte geçirip ondan sonra Rusya'da, Sibiry'a'da, Norveç'te ve Fransa'da esir kamplarında esir olarak vakit geçirip, aklandı... Evet bu adamın hakikaten bir suçu yok, sadece emir kulu olduğundan bu noktaya gelene kadar kalmış”. (M.Ş., erkek, 37, annesi Saksonya eyaletinden)

Savaşa maruz kalanlar arasında Nazi askeri olarak kendilerince hayatta kalmaya çabalayanlar olmasına karşılık Nazi Partisi'ne katılmayı reddederek risk alanlar da bulunuyor. Buna karşılık dönemin koşullarında Naziliğin ne anlama geldiğini tam olarak bilmeyen bir kesim

de bulunuyor. Gündemi basından takip ederek olan bitenin farkında olmayan bu kesim, Nazi-leri, yakından gördükleri yol yapımı ve ekonomik kalkınma hamleleri gibi icraatları üzerinden değerlendiriyor, basın da etkisiyle savaşta yaşanan insanlık dışı muamelelerin farkında olamayabiliyor. İşinden olduğu gibi vatanından da çıkmaya zorlanan dedesini bu kesimden ayıran bir torun, dedesinin savaştan sıyrılabilmesinde, karakterinin iyi yanlarının rolü olduğunu düşünüyor:

“Evleri bombalanıyor. Anneannem ve dedem de bu bomba olayından sonra dört beş gün bisikletle Danimarka sınırına kadar kaçıyorlar. Aslında çıkmamaları gereken bir bölge. Dedemi bir ara Amerikalılar tutukluyorlar, bir yere koyuyorlar. Kaçmayı başarmış, yani tel örgülerden kaçmış. Basın iktidarın elinde, halk pek bir şeyin farkında değil. Yani nasıl bir oluşum oluyor orada, iktidar üçüncü döneminde sapıtıyor? İlk geldiği dönemde yollar yapıyor, Almanya ekonomisini kalkındırıyor. Halkın gördüğü hep yol. Soykırımlar yapıldığının, insanlık dışı şeyler yapıldığının çok farkında değil normal halk. Tabi ki savaş ortamına girince bence kişisel özellikler de etkili oluyor... Yani insanın içindeki iyi ve kötünün çıkması gibi”. (S.H., kadın, 44, annesi Hessen eyaletinden)

Askere alınan erkeklerin çoğu, aileyi bütün tutma görevini çoğunlukla devlete bırakarak savaşa katılmak ya da bu görevi kaçarak kendi kendine sağlamak durumunda kalıyorlar. Hester Vaizey’in araştırmasına göre cepheye çağrılan erkeklerin önemli bir bölümü, aileleriyle olan ilişkilerini uzaktan da olsa güçlü tutmaya çalışıyor (2011, 364-373). Aile üyeleri, savaşın güç koşulları altında birbirleriyle iletişim kurmaya ve ilişkilerini belirli bir seviyede tutmaya çalışsa da bu ilişkiler, erkeklerin evlerine uzun süre dönememelerinden dolayı hasar görüyor.

Kadınların (anneanneler ve anneler) savaş tecrübeleri: Evdeki “savaş”

Anneanneler ve anneler, savaş belleğinden dışarıya, evden yürüttükleri savaşı çıkarıyor. Kadınlar, gündelik beslenme, çalışma koşulları ve aile bütünlüğünün bozulması gibi yaşam düzenlerinde meydana gelen değişiklikleri anlatıyorlar. Konuşulanlardan, savaş süresince yaşanan belirli sahnelerin, görüştüğüm kişilerin annelerinin belleklerinde önemli bir yer tuttuğu görülüyor. Türk-Alman çocukların annelerinin, çocukluk çağlarından bugüne taşıdıkları duygu yüklü mirasın içinde, babalarının evden askere götürülmesi, evlerin bombalanması ve kıtlık, dramatik sahneler olarak yer alıyor:

“Dedem askerde. Annem o zaman dört yaşında. Aç kalmışlar. O zaman paranın hiç değeri yok. Para, pul oluyor zaten. Açlık yaşamış giderken okula. Mesela annesi ona bir tane tereyağlı ekmek vermiş. Bütün gün onu yiyecek. Düşün düşün ne zaman yiyim diye. Yiyip kurtulurdum, bütün gün aç kalırdım diyor. Çikolata nedir bilmezmiş harp zamanları. O kadar korku içindeler ki. Anneannem o harp psikolojisiyle doğru dürüst düşünemiyor bile. Sirenler, alarmlar çalıyor, aşağı kilere iniyorlar saklanmak için... Anneannem, annemi ve teyzemi koltuğunun altına alıyor, şemsiye açıyor. Düşün ya, o şemsiyenin nasıl bir koruyucu etkisi olabilir bombaya karşı? Bilemiyorsun artık. İnsanlar korkudan ne yaptığını bilmiyor”. (B.D., kadın, 55, annesi Bavyera eyaletinden)

Eşlerinden haber alamayan kadınlar, çocuklarıyla hayatta kalmaya çalışırken kıtlık, açlık ve yokluk gibi birçok sorunla karşı karşıya kalıyor. Birinci ve ikinci kuşak aile üyelerinin ilk mücadelesi, hayatta kalabilecek oranda beslenebilmektir. Bu mücadele sürecinde minimum düzeyde karbonhidrat ve protein bulabilenler kendilerini şanslı sayıyor. Ekmeğin karne ile satıldığı, etin hiç bulunmadığı bir dönemde, çoğunluğu hayatının ilk yıllarında olan ikinci kuşak (Alman anneler), tam da büyüme çağında bu kıtlıkla karşı karşıya kalıyor. Kadınlar, güç koşullar içinde çocuklarını yaşatma savaşı veriyor. Kadın bir görüşmecimin aktardıkları savaş koşullarının evdeki yüzünü tüm çıplaklığıyla gözler önüne seriyor:

“Annem patatesin kabuğunu kaynatıp on kişi beslendiklerini anlatır. Annem lazımlıklarda yemek yediğini ne çok anlatır”. (İ.İ. kadın, 49, annesi Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinden)

Kadınların, savaş sürecinde kendi başlarının çarelerine bakacak yollar arama gayreti içine giriyor. Açlıkla birlikte sokaklarda kalma ve ağır çalışma şartları gibi refah kaybına neden olan güç koşullar, karşılaşılan zorlukların görünen tarafıdır. Büyük oranda çocuklardan ve eşlerden ayrı şekilde, yeterli olanakların olmadığı evlerde, tek bir oda içinde, en temel gereksinimlerden biri olan beslenmeyi yetersiz ve sağlıksız bir şekilde karşılayarak yaşamlarını sürdürüyorlar.

Kimi kadınlar, buldukları şehirlerde dikiş ve bakıcılık gibi mecburi hizmetlerde bulunuyor. Kadınlar, iş ve iş sağlığı güvencesinin olmadığı, süresi ve karşılığı belirsiz olan çalışma koşullarında hayata tutunmaya çalışıyor. Gündüzleri fabrika, maden vb. işyerlerinde haftada 50-60 saat, geceleri ise erkeklerin cepheye giecekleri savaş elbiselerini dikmek gibi işler yaparak hayatta kalmaya çalışıyorlar. Savaşın eli, ailelerin yaşam düzenlerini değiştiriyor:

“Annem genç olduğu için mecbur fabrika hizmeti vardı. Fabrikalarda savaş için silah vb. üretiliyordu. Önce Almanlar için fabrikada çalıştı. Sonra Çekler için çalıştı. Annem de Alman kökenli ama Çek Cumhuriyeti’nden. Onlar İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra sınır dışı ediliyor. Sonra Ruslar geldiler. Ondan sonra annem Bavyera’ya gitti. Haftada elli saat altmış saat, ne kadar iş varsa o kadar çalışıyordunuz. Yani bir iş güvencesi yoktu. Şirkette çalışıyordu. Ve aynı zamanda da akşamları Amerikan askerleri için dikiş yapıyordu. Sonra biz dünyaya geliyoruz. Ablam ve ben. Çalışmaya devam ettiği için bizi bir aileye veriyordu. Eskiden çok vardı böyle. Hafta arası yani pazartesiden ya da pazardan cumartesi sabaha kadar o ailedeydim. Para karşılığında yapıyorlardı. Beş altı çocuk vardı. Ablamla ben iki ayrı ailedeydik. Annemiz hafta sonları bizi kendi evine alıyordu. Aslında ev diye bir şey de yoktu. Annem bir kadından oda kiraladı. Bir odada oturuyorduk. Bizi almaya Cumartesi öğleden sonra geliyordu. Pazar günü öğleden sonra tekrar oraya bırakıyordu. Beş-altı sene yaşadık orada”. (P.A., kadın, 48, annesi Bavyera eyaletinden)

Savaşın eli, ailelerin yaşam düzenlerini değiştirmeyi sürdürürken kadınlar, çocuklarını bir arada ve hayatta tutmaya çabılıyor. Siyasi el aracıyla dağıtılan aileler de bulunuyor. Aile üyeleri arasında özellikle erkek çocuklar, şehirler bombalanırken daha az hasar gören ve tehlikeli olmayan şehirlerde yaşayan başka ailelere veya yetiştirme yurtlarına verilebiliyor. Bir erkek görüşmecim, 1939 doğumlu annesinin savaş sırasında erkek kardeşleriyle ayrılma nedenlerini şöyle aktarıyor:

“Osnabrück’de yaşıyorlarmış. Annemlerin evi bombayla yıkılmış. Artık evde yaşayamayacaklarını anlayınca çocuklar alınıyor, başka şehirlere gönderiliyor. Üç erkek kardeşinin bir tanesi hem savaş sırasında hem de savaştan belli bir süre sonra yetiştirme yurtlarında, ailelerin yanında kalıyor. Abilerden bir tanesi sonra Berlin’e gönderiliyor. Ama herhangi bir şekilde mektuplaşma vb. yoktu. Zarar görmeyen yerdeki ailelere bir şey yapmıyorlar. Amaç yeni nesli devam ettirebilmek. Çünkü Almanya savaşı kazanacak, daha büyüyecek! Bütün Avrupa olacak! Sonrasında insana ihtiyacı var”. (O.E.B., erkek, 41, annesi Aşağı Saksonya eyaletinden)

Torunlar arasında, Almanya’nın, aile içi nüfus dengelerini bozan girişimlerini, savaştan sonra kaybettiği nüfusun yerini doldurmak üzere bir nüfus politikası yürütmesi olarak yorumlayanlar bulunuyor. Burada görüşmecinin, bu siyasi manevrayı meşru görmesi dikkat çekicidir. Vandana Joshi’ye (2011, 832) göre, planlarını savaşı kazanacağı üzerine yapan Almanya’nın bir diğer nüfus politikası, hapishanelerdeki Alman kadınların yabancı erkeklerle kurdukları ilişkilerden doğan çocuklara da ulaşmaya çalışmasıdır.

Buradaki anlatılarda aile ve ailedeki kadınların mücadeleciler yönlerinin olumlanarak anlatılması dikkat çekmektedir. Savaş, kadınların bir arada tutma mücadelelerine karşılık ailelerin dağılmasına neden oluyor.

II

Alman aileler, sosyo-kültürel aktarım ve değişen eğilimler

Almanya’da savaşla birlikte başlayan ve savaş sonrasında da sürdürülen siyaset, ailenin içine doğrudan nüfuz ederek aile içi ilişkilerin biçim değiştirmesinde büyük pay sahibidir. Çocukların ayrı yerlere dağıtılması, aile içi dramların yaşanmasına ve ilişki tarzlarının değişmesine neden oluyor. Dağılan aile üyeleri, tekrar bir araya gelmenin yollarını arasa da ailelerin bütünleşme çabaları karşılık bulamayabiliyor.

Askerde yaşadıkları tecrübeler ve sahip olunan birçok şeyin kaybedilmesi, savaştan geri dönen erkeklerin aile üyeleriyle yeniden bağ kurmasını zorlaştırarak evden uzaklaşmalarına temel oluşturuyor. Eşleri savaştayken yıkıntıların içinde yol bulmaya çalışan kadınlar ise kendilerini akıl hastanelerinde bulabiliyor. Böyle durumlarda akraba dayanışması, parçalanmış ailelerin yaşadığı aile içi dramların artmasını önleme sürecinde önemli bir role sahiptir. Teyze, hala gibi yakın kadın akrabalar, çocukların bakımını sağlayarak sonraki kuşakların hayata tutunmasına katkı sağlıyor. Savaş, kardeşleri sadece fiziksel olarak değil aynı zamanda duygusal olarak da birbirinden uzaklaştırıyor. Savaş sırasında devlet eliyle birbirinden koparılan kardeşler arasında uzun yıllar haberleşmenin kesilmesi, kardeşlik ilişkilerinin zedelenmesine yol açıyor. Günümüz tarihçilerinin savaş döneminde yaşanan ayrılmaların aile içi ilişkilerde krizlere neden olduğunu iddia etmesine karşılık Vaizey, savaşa katılan Alman babalar ve geride kalan anne ve çocukların, savaş süresince kendi aralarında sürdürdükleri mektuplaşmalarla ilişkilerini canlı tutmaya çalıştıklarını ileri sürüyor. Vaizey’e (2011, 364-372) göre çocuklar, savaş döneminde anne ve babalarına yaşama gücü kazandırarak hayata tutunma ve yaşamı anlamlandırma süreçlerinde destek oluyor. Çocuklar, ailenin bütün kalmasında köprü görevi üstleniyor. Vaizey’in elde ettiği bu sonuca karşılık benim yaptığım araştırmada torunlar, savaşa katılan Alman dedelerinin savaş süresince aileleriyle çok fazla irtibat kuramadıklarına vurgu yaptılar.

Bu noktada, ailelerin savaşla ilgili geçmişlerine dair geliştirdikleri sessizlik stratejisi ve torunlara anlatılan savaş hikâyelerinin oldukça sınırlı tutulduğu unutulmamalıdır. Sonraki kuşakların aile bağlarının yoğunluğu, savaşla birlikte gelişen aile içi parçalanmaların derecesine göre belirlenebilmektedir. Görüşmecilerin anlattıkları, savaş sırasında yaşanan sıkıntıların, Alman dedelerle ilişki kurmanın zorlaştığını gösteriyor:

“Dedem senelerce Rusya’da rehin kalmış. Çok zor bir insanmış. Yani çok katı ve zor bir babaymış. Zaten yavaş yavaş çocukların hepsi evden kaçmış. En sonunda da en küçük dayım, anneannemi alıp kaçmış. Sonra da zaten boşanmışlar. Ben çok ileri yaşıma kadar dedemi tanımadım”. (B.A., kadın, 46, annesi Hessen eyaletinden)

Sıkı olmayan ilişki biçimi, sonraki kuşaklara aktarılıyor. Türk-Alman kuşak, ilk kuşak aile üyelerinin savaş sırasında dağılmasını, kendi kardeşlik ve sosyal ilişkilerinin zayıf olmasının kaynağı olarak görebiliyor. Savaşın ilişkilerle ilgili bir diğer önemli dar bir sosyal çevreyi yeterli görmedir. Aile bağlarının gevşek kalması, ileride sosyal çevrelerle kurulacak ilişkilerin dar tutulmasına yol açıyor. Dar sosyal çevre, ilişki biriktirmeye dayalı olmayan bir stratejinin gelişmesiyle gerçekleşiyor. Sınırlı sayıda insanla kurulan ilişkiler, kişiler arasında çıkabilecek sorun potansiyelini azaltarak nispeten pürüzsüz bir görünüm kazanıyor:

“Ancak Berlin Duvarı yıkılmadan birkaç sene önce haber alabiliyorlar. Duvar yıkıldığında abimle annem arabaya atılıyorlar, kardeşleri ziyarete gidiyorlar. Orada ilk karşılaşma çok hüznümlü bir an. Dolayısıyla o abi etken dışı. Savaş sonrası herkes işinde gücünde. Almanya’nın tam kalkınma zamanları. Savaş sırasında bütün aile zaten dağıldığı için aile içindeki kardeşlerin birbirleri ile alakalı bağlantısı çok düşük. Ben çok yıllar sonra dayılarımı ve annemin diğer kardeşlerini tanıdım. O kadar kopuklar ki, herkes bireysel. Bağ, kilit yok. O, onu istemedi, bu oldu gibi şeyler yok. Çok net, temiz böyle. Bembeyaz bir sayfa anlatabiliyor muyum? Hiç böyle iç içe girmemiş, girift olmamış ve içinden çıkılmamış şeyler yok. O etki benim yetiştirilme şeklime yansıyor. Şu anda benim arkadaş çevremın küçük olması vb., bir zincirleme reaksiyon”. (O.E.B., erkek, 41, annesi Aşağı Saksonya eyaletinden)

İlişki Doğu Almanya ile Batı Almanya arasına doğudan batıya kaçışları önlemek üzere 1961 yılında çekilen Berlin Duvarı da ailelerin savaştan sonra da uzun yıllar bir araya gelmesini engelliyor.

Görüşmecilerin anlattıklarından savaştan en çok şehirlerde yaşayan ailelerin etkilendiği ortaya çıkıyor. Savaş sırasında Almanya’da öncelikle büyük ve gözde kentler bombalanıyor. Savaşta daha fazla hedef olan büyük kentlerde yıkım da oldukça büyüktür. Varlıklı olanlar, savaştan önce ya ülkeyi terk ediyor ya da bulunduğu kentte kalarak bu dönemi nispeten daha rahat geçiriyor. Kentlerde kalan varlıklı aileler ise kıtlığın içinde açlık çekmeyebiliyorlar. Görüştüğüm iki kardeş, savaş döneminde ailelerinin savaş tecrübelerini, sosyal konum ve sınıfa bağlı olarak şöyle aktarıyorlar:

“Çok varlıklı bir aileymiş. Başkaları hiçbir şey bulamazken onlar İsviçre çikolatası bulabiliyorlarmış. Ama tabii savaş, yerin altına girdiğiniz zaman hiçbir şey yok. Annem o kadar ufak yaşta olmasına rağmen canlı yaşamış bunları. İz de bırakmış onda”. (E.K., erkek, 48, annesi Baden-Württemberg eyaletinden)

“Karneyle dağıtılan yiyeceklerden diğerleriyle beraber eşit olarak alıyorlar. Geceleri ve bombalama zamanları sirenler çaldığında sığınaklara kaçıyorlar. Annem en ufaklarından biriydi. O zaman annem beş-altı yaşında. Annemin bir anısı var. Bir gün hep beraber toplu taşıma aracında gidiyorlar. Adamın bir tanesi söyleniyormuş; Bu işin sonu ne olacak, hiçbir şey satın alamıyoruz, hiç paramız yok?. Annem de, kimsenin parası yok ama benim babamın parası var demiş. Babam çok utandı ve bana da çok kızdı diyor. Açlık çekmiyorlar ama yine de savaştan etkileniyorlar”. (S.K., kadın, 52, annesi Baden-Württemberg eyaletinden)

Kentlerin bombalanması, buralarda yaşayan Almanların önemli bir kısmının göç etmesine de neden olmuştur. Eric Wolf, köylerin, savaş ve iktisadi buhran dönemlerinde kentlerde ve sınai merkezlerdeki insanlara büyük sıkıntı veren tahrip ve saldırılardan korunabilecek güvenli yerler olduklarını işaret etmiştir. Wolf’un bu tespitinde, köylülerin, toprak ve ürün yetiştirme kapasitesi kendi denetiminde olduğundan hem özerkliğini hem de hayatta kalma kapasitesini kendi elinde tutması önemli bir rol oynamaktadır (2000, 38). Almanya’da savaş sırasında köyler, orta sınıf kentli Almanların sığınağına dönüşüyor. Eşleri askerde olduğu için yalnız kalan ve evleri bombalanan Alman kadınlar, çocuklarıyla birlikte güvenlik nedeniyle savaşın henüz ulaşmadığı köylere sürülüyor. Kadınlar köylere göç ederken savaştan anılarını ve geleceklerini kurtarmaya çalışıyorlar:

“Anneannem biraz dominant ve asi bir insandı, kızken de öyleymiş. Anneannem askerler onları sürerken demiş ki; Ben yine daha iyi durumda olduğumda siz yine kir yiyeceksiniz. Yani askerlere, siz çok kötü durumda olacaksınız, ben zaten ileride çok iyi durumda olacağım, siz halinizi göreceksiniz gibi bir şey demiş. Normalde insan böyle yapmaz. Yani oradan sizi süren askere laf atmazsınız. Bunları demiş ama askerler bir şey yapmamışlar. Herhalde gülmüşler. Anneannem ve kız kardeşi, dikenli tellerden gece geçip, eve dönüp aile fotoğraflarını almışlar. Anneannem tabi ki, ileride sabun fabrikasını yeniden kurmak için fabrika planlarını da almış”. (V.Y.T., kadın, 29, annesi Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinden)

Kentlerdeki bombalamalardan kaçan kadınlar, köylerde tahmin etmedikleri kimi hesaplaşmalarla karşı karşıya kalıyor. Köylülerle yaşadıkları tecrübelerde açlık, kötü muamele ve üzüntü dikkat çekiyor:

“Dedem Sibiry’a da esir düşüyor ve kayboluyor. Anneannem iki çocuğunu ve doğan yeni bebeğini kucağına alarak kaçıyor. Alman köylülerin çiftliğine sığınıyor. Alman halkı içerisinde köylülerin, şehirlilere karşı bir husumeti olduğu savaşta ortaya çıkıyor. Köylere sığınan şehirli Almanlar, köylü Almanlar tarafından pek hoş karşılanmıyor. Çok eziyet çektiriliyor. Anneannem patates tarlalarında çalışıyor. Bir ara öyle bir aç kalıyorlar ki, galiba bir çuval pancar için yanında götürdüğü köpeğini çiftçiye veriyor. Teyzemi, dayımı ve annemi pancarla doyurabilmek için”. (B.B., erkek, 48, annesi Hamburg eyaletinden)

Savaş yıllarında evlilik, savaşla baş etme stratejilerinden biri olarak görülmüştür. Köylere sığınan kentli kadınlarla köylü erkeklerin bir araya gelmeleri, sürtüşmelere karşılık evlilikle de sonlana-

biliyor. Köyler, evlilik yoluyla sınıflar arası buluşmaların gerçekleştiği mekânlara dönüşebiliyor. Bir başka ifadeyle açlık ve kıtlık, evlenecek kişinin kim olduğunu belirleyebiliyor:

“Anneannem biraz daha şey bir aileden. Tiyatrocular, opera sanatçısılar vb. Dedem daha köylü bir aileden. Dedemle anneannemin evlenme sebebi dedemin hayvan kesebilmesi. O dönem et yemek yasak, aslında kesmek de yasak”. (R.S., kadın, 34, annesi Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinden)

Savaş sırasında yaşam tarzının değişmesi, kentlilerin eğitim gibi kimi sermaye türlerini genişletmesini önlemesine karşılık aile üyelerinin hayatta kalmasını sağlıyor. Savaşta kıtlığı gören ve açlık çekenler, savaştan sonra sıkı ve disiplinli bir çalışma temposuyla geçmişi telafi etmeye çalışıyor. Bu süreçte üretmeyi bir yaşam biçimi haline getiren Almanlar açısından üretmek, aynı oranda tüketmek anlamına gelmiyor. Tüketmeyi de belirli bir disiplinle sürdürüyorlar. Ekonomiye yönelttikleri dikkat, önceleri atık olarak gördüklerini geri dönüştürebilen bir tüketim anlayışı kazanmalarını sağlıyor. Kıtlık tecrübeleri, beslenme konusunda üçüncü kuşaktan benzer davranışlar sergilemelerini beklmelerine yol açıyor. Buna göre savaşı gören kuşaklar, son kuşağın seçici davranışlarını, bir tür savurganlık olarak yorumlayabiliyor. Türk-Alman kuşak, Alman ailelerinde gözlemledikleri üretken davranışları, Türkiye’de ve hatta kendilerinde göremeyebiliyorlar:

“Teyzem, annemden on yaş büyük. Teyzem liseyi bitiriyor ve o zamanlar üniversite okumak isterken devlet üniversite okutmuyor. Nazi, öğretmenleri görevden alıyor. Öğretmen açığı var. Kimi alacaklar? Lise bitirmişleri. Senin üniversiten bu dermiş gibi onu öğretmen yapıyorlar ve köye gönderiyorlar. Aslında bizimkiler köye gidince memnun oluyorlar. Çünkü köyde tereyağı, yumurta vb. var. Köylüler, öğretmen diye ona bunlardan veriyorlar. Teyzem bütün aileye bakıyor, anneme, anneanneme... Benim ailem aslında yoksul değil ama para pul oluyor. Annem hala katiyen ekme atamaz. Almanların bayat ekmekten yapılan yemekleri vardır. Annem onu yapar ve dondurur. Annem görürse kızar diye ben ekmeği ondan gizli gizli atarım. Açlık başka bir şey. Eski Almanlar tutumludur. Bunlar, harp görmüş Almanlar. Yeni jenerasyon öyle değil. Eskiler çok çalışkan. Yani bir Türk’ün anlayamayacağı kadar çalışkan”. (B.D., kadın, 55, annesi Bavyera eyaletinden)

Yaşanan kıtlıklar, para ile ilgili anlayışlarda birtakım değişikliklere de yol açıyor. Buna göre mülk edinmeye dayalı bir mülkiyet anlayışı yerini, tıpkı sosyal ilişkilerde olduğu gibi biriktirmekten uzak bir anlayışa bırakıyor. Bu anlayışa göre savaştan sonra kurulan yeni dünyadan değersiz bulunanlar ayıklanıyor. Savaşta her şeylerini kaybetmeleri, yeni yaşamlarını meta hırsından uzak bir çerçevede kurmalarına ortam hazırlıyor. Yeniden kendi işini kurmak, mülk edinmek ve ihtiyacı olmayan şeyleri satın almak anlamını yitiren davranışlar haline geliyor.

Savaşı yaşayan ilk kuşakta, uzun süre kıtlıkla baş etmek zorunda kalmalarına bağlı olarak birtakım korkular gelişiyor. Özellikle savaşla mücadelesini evden yürüten kadınlarda gelişen korkular, güven duygusunu derinden sarsarak ciddi kaygılara dönüşüyor.

Savaştan sonra parayla ilgili geliştirilen anlayışlardan bir diğeri, bu kuşağın kaygılarının, sonraki kuşaklara bırakılacak mirasın zamanlamasını değiştirmesidir. Yaşadıkları kaygılar, ömürleri boyunca parayla ilgili olarak çocukları dâhil kimseye güvenememelerine yol açarak miras anlayışında köklü değişikliklere neden oluyor. Mevcut mirasın çocuklar arasında pay-

laştırma işi ise öldükten sonraya bırakılıyor. Bu kaygı, hayatı garantileyerek sürdürmenin bir sigortası haline dönüşüyor:

“Annem, babamla tanışınca o yönettikleri şirket batmak üzereymiş. Babam demiş ki, o şirketi kurtarabilirim. Gerçekten de kurtarmış. Sonra dedem demiş ki ben vefat ettiğimde bu şirketi size bırakacağım, diğer mal varlıklarımı başka şekilde dağıtacağım ama bu şirket mutlaka sizin olacak. Ama o travma, anneannemin hep üzerindeymiş. O travmayı hep yaşıyormuş. Ben bir gün yine aç kalacağım, sokakta kalacağım, dileneceğim, herkes her şeyimi alacak ve ben ortada kalacağım diyormuş. O yüzden dedeme demiş ki sen öldükten sonra önce her şey bana kalacak, sonra çocuklarıma kalacak. Anneannem dedem ölmek üzereyken vasiyeti dedeme değiştirtmiş. Çocuklarına vasiyetten çekilme kağıdı imzalamaya kalkışmış. O travma tabii ki sürekli etkilemiş, annemi de çok etkilemiş ve hala etkiliyor. Anneanneme bu yüzden kızıyorum. Annem hala mahkemelerde uğraşüyor”. (V.Y.T., kadın, 29, annesi Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinden)

Burada görüşmeci, annesinin mirasla ilgili “mağduriyetini” iki ayrı kuşağın perspektifinden bakarak anlamaya çalışmaktadır. Bunlardan biri, anneannesinin savaş travmasını abarttığı yönündedir. Diğeri ise annesinin, anneanneyi yeterince iyi anlayamamasıdır. Bir başka ifade ile üçüncü kuşak, kendinden önceki iki kuşağı, -savaş öncesi benzer travmatik tecrübeleri diğer Alman ailelerin de yaşamış olması, savaş sonrasında da ikinci kuşağın Almanya'nın nispeten refah bir döneminde büyümesinden dolayı- birbirlerine karşı yeterince samimi bulmamaktadır.

Savaşın bir başka etkisi, birinci kuşağın dinle arasına mesafe koymasıyla ilgilidir. İnsanın yok etme gücü, Tanrı'nın gücünü ve dinin gerekliliğini sorgulamaya yöneltiyor. Birinci kuşak, dinin savaş sırasında işlevsizliğine işaret ediyor. Bu kuşağın çocuklarına⁸ din öğretisi, kendilerinin dinle olan ilişkisine benzerdir. Buna karşılık çocuklarının dinle kuracakları ilişkiye doğrudan müdahale etmiyorlar:

“Anneannem Katolik. Savaş çıktığında 16 yaşındaymış. O zamana kadar tutucuymuş. Kilişeye gidermiş vb. Savaş çıkınca ve bütün bu olaylar olunca, tüm bunlar Tanrı'nın işiyse benim bu Tanrı ile ilişkim kalmasın demiş. O günden sonra ne dedemin ne de anneannemin dinle pek alakası olmamış. Dolayısıyla annem de öyle büyümüş. Yani kiliseye de gitmezmiş”. (Y.O., kadın, 36, annesi Kuzey Ren-Vestfalya eyaletinden)

Birçok Alman aileyi yerinden eden savaş, herhangi bir alana aidiyet bağı kurma anlayışını da değiştiriyor. Savaş sırasında ve sonrasında birçoğu hayatının ilk yıllarında olan ikinci kuşak kadınlar, tam da büyüme çağında büyük bir kıtlığa maruz kalıyor, eğitim ve sağlık gibi birçok haktan mahrum kalıyor. Küçük yaşlarda savaşı içeriden yaşamak o “eve/vatana/yuvaya” olan mekânsal aidiyet anlayışını sarsıyor. Aileler, benzer sorunları yeniden yaşamasını önlemek üzere çocuklarını “güne odaklı” yetiştiriliyor. Buna göre yaşam, daha iyi koşullar sağlayan yerlerde geçirilmelidir. Aileler, küçük yaşlardan başlayarak gelecekteki yaşamını kuracağı yer konusunda inisiyatif ve sorumluluğu çocuklarına bırakıyor. Savaşı içerden yaşayan birinci kuşak, kızlarını “kendine bir çare bul” şeklinde öğütlerle büyütüyor.

8 Görüştüğüm kişilerin anneleri arasında, Protestan olanlar da Katolik olanlarla da bulunmaktadır. Görüşmecilerin anlattıklarına göre aileler nispeten dindar bir hayat sürmüyor.

Savaş sonlansa da yıkıntıların yaşandığı coğrafyada aynı yıkıntıların üzerine yeni bir dünya kurmak kolay olmuyor. Kurulacak yeni yaşamın yeri, başka bir coğrafyada aranabiliyor. Türkiye, belleklerde savaş travmasının içeriye giremeyeceği yeni bir vatan olarak tasarlanan ülkelerden biridir. Vatana aidiyetten uzak yetiştirilen çocuklar, başka ülkelerde yaşamak üzere gittikleri yeni vatanlarında, kendi sorumluluklarının tümünü yüklenmek üzere yeni bir yaşam kuruyorlar.

Türkiye’de yaşayan ve bir Türk vatandaşıyla evli olan 1945 doğumlu Christina Adlung-Roa, vatan kavramının kendisine ne ifade ettiğini şöyle açıklıyor; “Biz vatan duygusu olmadan büyüdük. Bütün olan bitenden sonra Alman olduğumuzdan utanmamız gerekiyordu. Bir vatan duygusu bize hiç aşılınmadı ki” (Grütjen vd., 2010, 43).

Türk erkeklerle evlenerek Türkiye’de yaşamını sürdüren birçok Alman⁹ kadın bulunuyor. Türk erkeklerle evlenerek Türkiye’ye gelmeleri, kadınların geçmişlerine bir süreliğine mesafe koymalarına yarasa da kadınlar, çocukların¹⁰ doğmasıyla aile tarihine daha fazla uzak duramıyorlar. Türk erkeklerle evlenerek Türkiye’ye gelen Alman kadınların¹¹ aile tarihine sessiz kalarak onu yok sayma girişimi, geride kalan karanlık günlere karşı bir tür terapi işlevi görse de yeni “yuva”da doğan çocukların bu belleği sorgulamaya başlamasıyla sessizlik son buluyor. Görüş-tüğüm iki erkek kardeşten küçük olanı, annesinin aile tarihlerine karşı geliştirdiği “yabancılaşma” stratejisini, “geçmişinden kopan kayıp gençlik” olarak tanımlıyor:

“Annemle babam 1961 senesinde, annemin Türkiye’ye gelmesi ile tanışmışlar. Annem çocukluğundan beri Türkiye, Arap ülkeleri gibi değişik dünya hayali içinde büyümüş olduğunu söylüyor. Çocukluğu ve ilk gençliği, tamamen Almanya’nın o karmaşık dönemi içerisinde geçmiş. Kayıp Gençlik tarzı bir gençlik. Gemide yaşamışlar, Amerikan askerleriyle araları iyiymiş. Anneannem gemide Amerikan askerlerine müzik yaparmış. Amerikan askerleri onları çok severmiş. Anneannem müzisyen değil ama müzik yapmayı, gitar çalmayı biliyor. Öyle enteresan. Deyeceğim şu ki annem belli bir ülkeye bağımlılık olmadan ve Almanya’da belli bir amaç gütmeyen yetişmiş. Zaten küçük yaşta gezmeye başlamış. Ne yapacağım ne edeceğim diye sağda solda dolanırken Türkiye’ye yolu düşmüş. Türkiye’de geçmişi ile bağlantılarını koparmış, yeni bir dünyaya gelmiş. Böyle bir kayıp geçmiş” (M.Y., erkek, 47, annesi Baden-Württemberg eyaletinden)

9 Türkiye’deki Almanların sayısı, birçoğu yabancı istatistiklerine yansımadağı için net olarak bilinmemektedir. Bunun nedeni, Türk kökenli Alman vatandaşlarının çifte vatandaşlığa veya Mavi Kart (sadece Alman vatandaşı olan Türk kökenliler alabilir) denilen resmi kimliğe sahip olmaları ve Türk kökenli olmayan Alman vatandaşlarının çoğunun turist vizesiyle giriş-çıkış yapmalarıdır (Pusch 2013, 126, 128). Bir araştırma, Türkiye’deki Alman sayısını, 2007’de yapılan sayıma dayandırarak göre 70.000 kişi olarak iddia etmektedir (Dayıoğlu 2012, 47). Kaiser ise 90.000-120.000 arasında olduğunu ileri sürmektedir. İki uluslu Almanların Türkiye’ye göç etmeleri, 1980’lerde artan ekonomik ve politik liberalleşme, Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne daimi istekli olması, Almanya’da iş bulma gücü ve İslamofobi gibi nedenlerden dolayı artmaktadır. Sonuçta Almanya, 2008’den beri özellikle Türkiye’ye göç almaktansa göç vermektedir (2012, 103-105).

10 Türk-Alman karma evliliklerden doğan çocuklar ise, Türkiye’de bulunan Alman vatandaşlar arasında ayrı bir grup teşkil etmektedir. Bu çocuklar genellikle çifte vatandaşlığa sahiptir ve o nedenle Türkiye’de yabancı istatistiklerinde yer almazlar. Bu grubun üyelerinin sayısı da karma evliliklerin artmasına bağlı olarak sürekli artmaktadır (Pusch 2013, 128).

11 Görüştüğüm kişilerin anneleri oransal olarak bakıldığında Türkiye’ye, Almanya’nın şu eyaletlerinden gelmiştir: Baden-Württemberg (%17,8), Kuzey Ren-Vestfalya (%17,8), Hessen (%11,1), Aşağı Saksonya (%11,1), Berlin (%11,1), Bavyera (%11,1), Saksonya (%6,7), Hamburg (%6,7), Schleswig-Holstein (%4,4) ve Bremen (%2,2).

İki kardeşten büyük olanı ise, annesinin, kendi inisiyatifiyle Türkiye'ye gelmekle ilgili aldığı kararın arkasında durduğunun altını çiziyor. Türkiye, ona göre annesini savaştan çekip çıkararak bir kapıdır. İki kardeşin annesi Karin Hanım ise kendi vatan anlayışını, "Yurdum burası. Çocuklarım burada, kocam burada" sözleriyle ifade ediyor (Grütjen vd., 2010, 73). Karin Hanım, kendisini yeni yaşamını kurduğu Türkiye ile var ediyor. Savaşın çocuklarına göre gerçek vatan, kendi kurdukları ailelerinin yaşadığı ve kök saldırdığı yerler haline geliyor.

Üçüncü kuşak, annelerinin Türkiye'ye gelerek burada kurdukları yaşamı, cesur bir adım ve bir tür macera olarak görse de annelerinin Türkiye'yi bir çıkış kapısı olarak görmesi, Almanya'nın savaş sırasında olduğu gibi savaşı izleyen yıllarda da Türkiye'den daha kötü durumda olmasıyla ilgilidir. Türkiye, dönemin koşullarında Alman ikinci kuşağın, evden uzaklaşmayı ve yeni yaşamı kendi inisiyatifleriyle kurabileceklerini düşündükleri alanlardan biri olarak karşılıyor. Her yeri yıkık bir Almanya'ya karşılık savaşta yer almayan Türkiye, Alman kadınlar açısından bir "kurtuluş" alanı olarak görülüyor. Alman kadınlar, çıktıkları vatanlarından yeni vatanlarına gelerek burayı zengin ve konforlu¹² buluyor.

III

Savaş, bellek ve kimlik

İki büyük savaştan yenik çıkan Almanya, toparlanma sürecinde bir yandan nüfus politikaları yürütürken diğer yandan sanayileşme sürecini hızlandırıyor. Görüşmeciler arasında Almanya'nın gücünü yeniden toparlanmasını, milliyetçi¹³ duruşuna ve ilerlemeci/modernleşmeci ideolojisine bağlayanlar bulunmaktadır. Buna göre Almanya'nın, geçmişinde modernleşmeye yönelik yaptığı devrimler ve buna göre geliştirdiği ahlak¹⁴ anlayışı Almanya'yı bugüne taşıyor. Görüşmecilerimin Alman ailelerinde çalışkan, mücadeleci, ilerlemeci ve eğitime önem veren tarz, anlatılarında önemli bir yer tutuyor.

Görüştüğüm bir erkek, Almanların başarısının kökeninde yatan gerçeği, Almanların, kendisi gibi yeterince net göremediğini vurguluyor. Görüşmeci, ulusötesi kimliklere sahip olmasını, her iki ülkedeki gelişmeleri bir arada düşünerek farkındalık geliştirebilmesinin kaynağı olarak görüyor:

"Alman toplumu zor bir toplum. İki tane dünya savaşı geçirmiş ve ikisinden de mağlup olarak çıkmış bir toplum. Buna rağmen kültürde hiçbir zaman için mağlup olmamış, her zaman köklerine bağlı kalmış ve hep ileriye bakmış. Bilim üretmiş, felsefe üretmiş. Bunu, kökü sayesinde yapmış. Yani Almanya'nın Ortaçağ'dan kurtuluşu, işte bu Protestan Devrimi'ni yapmasıdır. O karanlık Katolik baskısından kurtularak. Bizim hala canım Türkiye'mde kurtulamadığımız şey. Biz şimdi Türkiye'de kendi katolikliğimizi yaşıyoruz. Bu baskıdan kurtulmasından müteakip ürettiği Alman felsefesinin ciddi derinliği vardır. Alman toplumu bunun farkında değil. Ama oradan gelen genetik birikimini kullanıyor.

12 İstanbul, savaştan sonra yeni yaşamı kurmak üzere Alman kadınların belleklerinde özel bir yer tutmuştur. Bir yandan çalıştıkları diğer yandan da soluk aldıkları bu şehir, Alman kadınların Türk erkeklerle evlilikler yoluyla yeni yaşamlarını kurdukları ve içinde cemiyet oluşturduğu bir mekâna dönüşmüştür.

13 Alman milliyetçiliği, Alman ulus devletinin kuruluşundan yarım yüzyıl önce gündeme gelmiştir (Kadıoğlu, 2008, 173).

14 Daha detaylı bilgi için bakınız: Max Weber. 1984. Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu.

O sayede bilimde, kültürde, sanatta yapmış oldukları inovasyon, hızlı gelişme Almanya'yı bir yere taşıyor. Ve Almanlar dünya tarihine, iktisadına yön veren bir toplum oluyor. Bunu yadsımamak lazım. Ben Almanları çok sevmiyorum ama yaptıkları işe saygı duyuyorum. Çünkü yanlış iş yapmıyorlar, doğru iş yapıyorlar". (B.E., erkek, 47, annesi Aşağı Saksonya eyaletinden)

Almanya'nın yetmiş yıllık süreçte gösterdiği performansta Alman olmanın gerektirdiklerini yerine getirmek, aynı zamanda savaştan güçlü nitelikler geliştirerek çıkmayı pekiştirmektedir. Savaşı yaşayan Almanlar bu süreçte, çalışma yaşamında yoğun bir emek gücünü oluşturuyor. Bu dönemde, milli bütünlüğü sağlamak üzere hızlı büyümenin aktörleri oluyorlar. Torunlar, bu dönemi, "Çalışkan Almanlar Dönemi" olarak özetliyor.

Savaşı yaşayanların, tek başına hayata tutunabilmenin yollarını gösteren stratejileriyle kendilerine yetmeyi ve güçlü kalabilmeyi sağladıkları görülmektedir. Almanlar güçlü kalabilmeyi titiz bir çalışma performansı ile gerçekleştiriyor. Yaşama sarılarak savaştan güçlü bir şekilde çıkmayı başaran ilk kuşağın temsilcileri, çocuklarının (ikinci kuşağın) mücadeleci yönlerini güçlendirmelerine katkı sağlamıştır. Almanya'nın hızlı büyüme sürecinde Alman ailelerin gösterdikleri mücadelecilik, çalışkanlık ve dayanıklılık, sonraki kuşakların yeni güçler üretebileceği bir mirastır.

Stuart Hall'a (1992, 55) göre milliyetçilik, farklı tarihsel zamanlarda çok farklı politik tavır alışlara bürünebilir. Savaştan yorgun çıkan ilk kuşak ve çocukları, Almanya'yı ileriye taşıma sürecinde bütün için çalışmak üzere milletçe bir çaba gösteriyorlar. Önceki kuşakların bu tavrına duyulan hayranlık, üçüncü kuşağın, ahlak anlayışının biçimlenmesinde ve Almanya'ya aidiyet geliştirmesinde önemli bir rol oynuyor:

"Savaştan sonra Almanya'da taş taş üstünde kalmadı. Tekrar bu seviyeye gelmiş olmalarının nedeni, çok disiplinliler, çok çalışkanlar ve bütünün iyiliği için çalışıyorlar. Kesinlikle Alman kültürüne ve mantalitesine kendimi çok yakın hissediyorum. Türkiye'deki gibi bireysel çıkarlar genel çıkarların önüne çok fazla geçmiyor gibi görüyorum. Bu, bütün Almanlarda gördüğüm şeydir. Açıkgozlülük yapayım, sırada bir öne geçeyim, birilerini ittireyim, işimi çabucak halledeyim, bunlar hep Türkiye'deki özellikler". (S.H., kadın, 44, annesi Hessen eyaletinden)

Kendini Almanya'ya ait olarak görmek, bugünkü kuşağın kendi kimlik kurgusunda önemli bir yer tutuyor. Buna göre Alman olmak, bütünün ileriye taşıyan bir vazife gerektiriyor.

Mücadele ve çaba, güçlü kimlikler üretmesine karşılık sert ve soğuk mizaçlar da üretebiliyor. Savaşla birlikte geliştirilen bu niteliklere karşılık zorluklarla yürütülen mücadeleler sırasında sert, otoriter ve soğuk da olunabiliyor. Savaş tecrübesi, birçok şeye erişimin güç olması ve çaba gerektirmesi nedeniyle esnek olmayan ve kurallı davranışlar geliştirilmesine yol açabiliyor. Kurallarla çok haşır neşir olmak, sosyal ilişkilerde duyguları ortaya koymayı engelleyebiliyor. Savaş, duyguları törpüleyerek yüzleri ifadesizleştiriyor. Savaş, soğuk yüzüyle donmuş bedenlerde yaşıyor:

"Anneannem soğuk bir kadındı. Nasıl söyleyeyim? Dediğim dedik, inanılmaz disiplinli vb. Çok zor bir kadındı. Öyle sevecen, pamuk gibi bir anneanne değil, anlatabiliyor muyum? Benim için büst gibi, heykel gibi bir kadındı". (O.E.B., erkek, 41, annesi Aşağı Saksonya eyaletinden)

Almanya'yı yeniden var eden savaş kuşaklarının birikimleri, sonraki kuşakların habitusunu da biçimlendirerek yaşam tarzlarına yansımıştır. Türk-Alman çocuklar, Alman ailelerinin yaşam tarzlarını da Türkiye ile karşılaştırarak değerlendiriyorlar. Alman tarafının gücünü, Türkiye'deki kültürel ortamlarda olmadığını düşündükleri birtakım güçsüzlükler üzerinden gösteriyorlar. Bir görüşmecim, özellikle anneannesinin gündemi takip eden kısacası hayata sarılan özelliklerine dikkat çekiyor:

“O dönem doğanlar, bebeklik geçirmiş olanlar biraz kıtlık yaşıyorlar. Yemek yok, süt bulunmuyor. Öyle zorluklar yaşadıklarını biliyorum. Anneannemi hep çok sevdim. Anneannem, hem iki savaş görmüş hem iki sefer evleri bombalanmış. Her şeyini kaybetmiş vb. Buna rağmen müthiş olumlu bir insandır. Yani hiçbir zaman mızımız bir insan olmadı. Hep güçlü bir kadın. Belki öyle şeyler yaşadığı için hayata çok sarılmıştır. Hep iyi tarafından bakar, hiç pes etmez. Yani 93 yaşında hala haber dinler, dünya politikasını takip eder, fikir yürütür. Her şeyi kendi başına hallediyor. Yani o, güçlü bir karakter. Hayata sarılmış biri. Türkiye'de o yaşta bir kadın mümkün değil tek kalmaz. Türkiye'de birçok yaşlı bir süre sonra elini ayağını hayattan biraz çekiyor, kabuğuna çekiliyor. Böyle bir negatif modda yaşamaya başlıyor. İstemediğim bir şey. İnşallah ben de yaşlanınca anneannem gibi hayatın bir parçası olabilmeye devam ederim”. (E.E., kadın, 44, annesi Bremen eyaletinden)

Üçüncü kuşak, ilk kuşak için yaşlanmanın, hayatın parçası olmayı sürdürmek anlamına geldiğini düşünüyor. Savaştan sonra hayatta kalanlar, bilindik anlamda “yaşlanmıyorlar”. Emekli olarak emek piyasasından çekilmek yerine yaşam boyu çalışma anlayışını bir yaşam biçimine dönüştürüyorlar. Bir işle uğraşmakla ilgili anlayış, bir anlamda savaşta kaybedilen birçok şeyi farklı tezahürlerde yeniden üreten bir telafi vazifesi görüyor.

Çalışmayı bir yaşam biçime dönüştürmek dışında gündelik hayata odaklı yaşamak da geliştirilen anlayışlar arasında yer almaktadır. Gündelik yaşamda sanatla, sporla, politik ve toplumsal meselelerle meşgul olmak, güne odaklı yaşamakla ilişkilendirilebilir. Hayata iyimser bir perspektiften bakmak bu anlayışın gelişmesinde kritik bir rol oynuyor. Torunlar, Alman tarafının yaşlanmaya bakışına hayranlık duyuyorlar.

Üçüncü kuşağa göre savaş travması, çalışkan, mücadeleci, disiplinli, dayanıklı, kendine yeten ve gündemi takip eden nitelikleri içeren belirli bir özne tipi üretiyor. Birçok görüşmecimin üzerinde durduğu bu tip, belirli bir kadın öznenin inşasına işaret etmektedir. Annesi Baviera eyaletinden bir kadın görüşmecim, bu güçlü ve üretken kadın tipini kendisiyle özdeşleştirerek tarif ediyor:

“Annem tipik bir Alman. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da böyle özel bir tip kadın var. Onlar acı bilmezdi. Annem gündüz çalışıyordu, akşam eve geliyordu. Akşam yemek yapıyordu, gece elle çamaşır yıkıyordu, gece saat birde ikide ütü yapıyordu. Bazen okula pasta, kek vb. getirmek lazımdı. Gece ikide kek yapardı. Belki üçle dört arasında uyurdu ve beşte kalkardı. Yani bunu demek istedim, Almanya'da bu tip bir kadın var. Türkiye'de böylesini bilmiyorum. Annem ağlamazdı (yakınmazdı) da. Oturmuyorlar, ölene kadar çalışıyorlar. O tip bir kadın. Yani annem 80 yaşına kadar çalıştı. Ben de bu tipim herhalde. Acı bilmem. Yani, ben bunu yapamam, bu bana çok zor gelecek demem. Zor bilmem”. (P.A., kadın, 48, annesi Baviera eyaletinden)

Anlatılarda, kişisel/ailevi hikâyeler ile ulusal tarih arasında koşutluklar kurulduğu görülmektedir. Aidiyet ve Alman kimliği, “ulusal çaba” motifi ile pekiştiriliyor. Kimlik kurguları, ilerlemeci ve modernleşmeci bir anlayış çerçevesinde gerçekleştiriliyor. Bu, aile eğitimi ve aktarımı ile ilişkilendirilebilir. Kişisel güçlenme ile ulusal güçlenme arasındaki uyum dikkate değerdir. Bu noktada Louis Althusser’in (2000) ailenin, devletin ideolojik aygıtı olduğuna dair vurgusunu hatırlamakta fayda vardır. Aktarım, oluşan ve sürdürülmesi gereken bir tarihtir. Buna göre aile içinde daha genç kuşaklara yapılan aktarımlar, sosyal gruplara aidiyet geliştirme olanağı sağlayarak toplumsal sürekliliği sağlar (Lahaye vd., 2011, 9, 18, 40). Aile, kişiyi ulus kimliğe bağlayan bir mekanizmayı işleterek kuşaklar boyu işlevselliğini sürdürmektedir.

Burada mücadeleci, üretken ve güçlü kadın öznesinin kuruluşuyla ilgili anlatılar da dikkat çekmektedir. Neyzi (2014, 2), bellekle ilgili yaptığı çalışmalardan yola çıkarak, yaşanan travmaların modern öznenin kendini tanımlama sürecini etkileyebildiğini savunur. Savaş sonrası bir yandan aile üyelerinin yeniden buluş(ama)malarının neden olduğu kaybolan baba figürü diğer yandan ise savaştan güçlenerek çıkmayı başarabilmiş güçlü anne figürü, sonraki kuşakların yetiştirilme tarzını önemli oranda etkilemektedir. Türk-Alman kuşağın kendini tanımlarken bu kadın tipinin güçlü yönlerini kendilerinde de görebilmesi, önceki kuşakların ürettiği özne figürlerinin, sonraki kuşakların kimlik kurgularındaki yerini görebilmek açısından çarpıcıdır. Bir başka ifadeyle savaş belleği, Türk-Alman kuşağın, kendi habituslarını dönüştürebildikleri ve kimliklerini yeniden kurgulayabildikleri kültürel bir kazanca dönüşmüştür.

Sonuç yerine

Makalede, Türk-Alman kuşağın, yaşadıkları ötekileştirme ve kimlik krizlerinin, Alman ailelerinin İkinci Dünya Savaşı ile ilgili belleklerine ilgilerini pekiştirdiği görülmektedir. Bu kuşağın savaş belleğiyle kurdukları ilişki, kendilerine aktarılanları benimse(me)me ve kendini gerçekleştirme halleriyle ilgili fikir vermektedir.

Görüşmecilerin aktardığı savaş belleğinin içinde, savaşın, doğrudan yaşayan kuşaklar açısından kayıp ve acı, sonraki kuşaklar açısından ise içinden çıkılması gereken bir travma anlamına geldiği görülmektedir. Savaşla karşı karşıya gelen kuşakların, yarattığı travmalar nedeniyle savaşın içinden tam olarak çıkamadığı da dikkat çekmektedir. Türk-Alman kuşak, annelerini savaş travmasından çekip çıkarmaya çabalarırken kendilerini de bu travmanın dışında tutmanın yollarını aramaktadır. Travmanın içinden çıkmak, bugüne kazandırdıklarını görebilmekle mümkündür. Savaştan kazanılanlar, yaşamı geliştirme ve kendince kaliteli hale getirebilme çabalarına katkı sağlamaktadır.

Türk-Alman kuşak, savaş belleğini, bastırılsa da güçlenmenin dayanağı olarak görmektedir. Bu kuşağa göre, uzun yıllar Almanya’da yaşadıkdan sonra ikinci vatanda yaşamaya gelen anneleri, Türkiye’ye ilk geldikleri yıllarda karşılaştıkları zorluklarla yalnız başına mücadele ederken savaş belleğine sansür uygulamasalar da ailelerinin tecrübelerini kendilerine rehber ve güç kaynağı olarak görmüşlerdir.

Kimliğin kuşaklar boyu yeniden üretiminde, savaş deneyiminin kendisi ve aile içi eğitim etkili olmuştur. Sonraki kuşaklara aktarılan travmatik miraslar, görüldüğü gibi kuşaklar ötesinden çok farklı okunabilmektedir. Farklı kültürel kimlik içerikli habituslara sahip olmak, aktarılan mirasın travmatik taraflarını törpülemeye yardımcı olabilmektedir. Türk-Alman kuşak, savaşı, ebeveynleri gibi kayıp ve zorluk çerçevesinde anlamlandırmaktan öte içinden

strateji üretebilecek bir gerçeklik olarak görmektedir. Buna göre savaştan üretilebilecek stratejiler, sonraki kuşakları güçlendirecektir. Acıdan ve zorluktan üretilen birikimler, başka yerlere uyum sağlamaya, kendi gücüne güvenmeye ve birçok konuda farkındalık geliştirmeye yardımcı olabilmektedir.

Savaş travmasının yarattığı kaygı ve korku içeren travmatik miras, bugün geçmişteki kayıpların tesellisi işlevi görmektedir. Kazandırdıklarıyla güvende olmayı hissettiren bu mirasla hesaplaşmak bir tür terapatik etki içermektedir. Yaşama tutunmanın katalizörü olan savaş belleği, savaşa karşı yürütülen bir mücadele biçimine dönüşmüştür.

Sessizliğe ses olan Türk-Alman kuşağın, sorgulayan ve hesaplaşan bir anlayışla inşa ettikleri kendi kimliklerini, geçmişle uzlaşmacı bir dil tutturarak kurguladıkları görülmektedir. Bu kuşak, analiz edilmiş ve ilerlenecek rotaları belirleyen çıkarımlar içeren bir bellekle yüzlerini geleceğe çevirmektedir. Kaçınılmaz bir şekilde içine dışarıdan da olsa dâhil olunan savaş belleğinin, tıpkı bugün olduğu gibi gelecekteki kuşakları da yörüngesinde tutacağı görülmektedir. Üçüncü kuşağın yeniden ürettiği savaş belleği, geleceğin barışçıl inşasının sigortası görünümündedir.

Kaynakça

- Althusser, Louis. 2000. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (İstanbul: İletişim Yayınları)
- Antze, Paul and Michael Lambek (eds.). 1996. *Tense past: Cultural essays in trauma and memory* (New York: Routledge)
- Bourdieu, Pierre and Wacquant Loïc. (2003). *Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar* (İstanbul: İletişim Yayınları)
- Bourdieu, Pierre. 2015. *Pratik Nedenler* (İstanbul: Hil yayınları)
- Caruth, Cathy. 2010. *Unclaimed experience: Trauma, narrative and history* (London: Johns Hopkins University Press)
- Certeau, Michel de. 2009. *Gündelik Hayatın Keşfi—I. Stratejiler, Eylem, Uygulamalar* (Ankara: Dost Yayınları)
- Clastres, Pierre. 1992. *Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu: Siyasal Antropoloji Araştırmaları* (İstanbul: Ayrıntı yayınları)
- Dayıoğlu, Lale. 2012. ‘Almanya’ dan Al(m)anya’ya gönüllü göç sürecine bakış: Emeklilik sonrası Alanya’daki yerleşik Almanlar’, in *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi = Studien zur deutschen Sprache und Literatur* 1(27), pp. 35-51.
- Draaisma, Douwe. 2014. *Bellek Metaforları: Zihinle İlgili Fikirlerin Tarihi* (İstanbul: Metis Yayınları)
- Freud, Sigmund. 1925. ‘Notiz über den “Wunderblock” ’, *Internationale Zeitschrift für ärztliche Psychoanalyse* 11(1), pp. 1-5.
- Grütjen, Daniel and Dorte Huneke et al. 2010. *Berlin-İstanbul Yeni Memleketten Anılar (İstanbullu Alman, Berlinli Türk Kadınların Hayatından) Erinnerungen An Eine Neue Heimat (Aus dem Leben Deutscher Istanbulerin und Türkischer Berlinerinnen.)* (Köln: KulturForum TürkeiDeutschland)
- Hall, Stuart. 1990. ‘Cultural identity and diaspora’, in *Identity: Community, Culture, Difference*.

- ed. by Jonathan Rutherford (London: Lawrence & Wishart), pp. 222-237
- Hall, Stuart. 1992. 'Melez şahsiyetlerimiz', *Birikim*, <<http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/3077/melez-sahsiyetlerimiz#.WBBCD8k27odU>> (E.T.:26.10.2016)
- Joshi, Vandana. 2011. 'Maternalism, race, class and citizenship: Aspects of illegitimate motherhood in Nazi Germany', *Journal of contemporary history*, 46(4), pp. 832-853
- Kadioğlu, Ayşe. 2008. 'Türkiye'de vatandaşlığın anatomisi', *Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara* içinde. Derleyen Ayşe Kadioğlu (İstanbul: Metis Yayınları), pp. 167-184.
- Kaiser Bianca. 2012. '50 years and beyond: The "mirror" of migration: German citizens in Turkey', in *Perceptions: Journal of International Affairs*. Special Issue. 17 (2), pp. 113-124.
- Karaosmanoğlu, Kerem. 2008. 'Türkiye'de azınlıklar ve komplo zihniyeti', *Liberal düşünce*. pp. 139-158.
- Kyvig, David E. and Myron A. Marty. 2011. *Yanıbaşımızdaki Tarih* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları)
- Neyzi, Leyla. 2014. *Nasıl Hatırlıyoruz?. Türkiye'de Bellek Çalışmaları* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları)
- Neyzi, Leyla. 2011. *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak: Birey, Bellek ve Aidiyet* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları)
- Nora, Pierre. (1989). 'Between memory and history: Les lieux de mémoire', in *Representations* Special Issue: *Memory and Counter-Memory* (26), pp. 7-24
- Nora, Pierre. 2006. *Hafıza Mekanları* (Ankara: Dost Yayınları)
- Lahaye, Willy, Jean-Pierre Pourtois, Huguette Desmet. 2011. *Kuşaktan Kuşağa Aktarım. Çocuklarımız Çocuklarını Nasıl Eğitiyor?* (İstanbul: İletişim yayınları)
- Pusch, Barbara. 2013. 'Karşı istikametten göç: Türkiye'deki yüksek vasıflı Alman kadınlar', *Sosyoloji Dergisi* 3(27), pp. 123-149.
- Terdiman, Richard. 1993. *Present past: Modernity and the memory crisis* (New York: Cornell University Press)
- Thompson, Paul.1999. *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları)
- Vaizey, Hester. 2011. 'Parents and children in Second World War Germany: An inter-generational perspective on wartime separation', *Journal of contemporary history* 46(2), pp. 364-382.
- Vegh, Claudine. 1984. *I Didn't Say Goodbye*. (Pittsburgh: Caliban Books)
- Weber, Max. 1984. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu* (İstanbul: Hil Yayınları)
- Wolf, Eric R. 2000. *Köylüler* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları)

Author's affiliation

Oya Topdemir Koçyiğit, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Sosyal Antropoloji Anabilim Dalı, Ordu Cad. No:196 Oda:269, 34459 Laleli, İstanbul, Turkey
otopdemir@gmail.com